

ZNAKOVI I RIJEČI

SIGNA ET LITTERAE IV

Mythos – cultus – imagines deorum

Recenzenti

prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
prof. dr. sc. Boris Olujić

Voditelj projekta

prof. dr. sc. Petar Selem

Urednice

prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Inga Vilogorac Brčić

Likovno oblikovanje

Boris Bui

Računalni slog

Boris Bui

Tiskanje ove knjige financijski je pomoglo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 848859

ISBN 978-953-175-477-4

ZNAKOVI I RIJEČI
SIGNA ET LITTERAE
vol. IV.

Zbornik projekta »Mythos – cultus – imagines deorum«

DE RITV AD RELIGIONEM
OD OBREDA DO VJERE

 **FF press**

Zagreb, 2013.

NENAD CAMBI

Zoranićeva 4/II

21000 Split

nenad.cambi@xnet.hr

UDK: 728.8(398 Salona) (091)

291.293(398 Salona)

Izvorni znanstveni rad

BILJEŠKE O TETRARIJSKOJ RELIGIJSKOJ POLITICI

Glavnu liniju religijske politike prve tetarhije već su u starini doživljavali kao nadasve pomnu brigu o najstarijim vjerskim predajama. Iz tradicijskoga rimskog repertoara Dioklecijan je ipak odabrao dvije paradigme, Jupitera i sina mu Herkula, da bi preko njih dvojice kao zaštitnikâ po jednoga vladarskog para (augusta i pripadnog cezara) izrazio subordinaciju unutar tetarhije. Tetrarsi su bili skloni i drugim starim božanstvima. Dekorativni elementi Dioklecijanove palače u Splitu jasno pokazuju njegovu religijsku orijentaciju. Identificirani su likovni prikazi Jupitera, Junone, Minerve, Marta, Sola, Herkula, Pana – Silvana, Mitre i božanstava iz Izidina kruga, te nižih božanstava koja su mogla simbolično izraziti Carevu moć (Aheloj). Premda je Dioklecijan stekao reputaciju okrutnog zatornika kršćana, iz izvora se razabire da je nevoljko pristao na progon, te se može pretpostaviti da mu je obustava progona u najmanju ruku bila po čudi. Dioklecijanovi su nasljednici, bez obzira na međusobno neprijateljstvo, do kraja njegova života u raznim prigodama prizivali njegov autoritet. Nema predmetnih potvrda da bi on poslije silaska s vlasti ili nakon smrti pretrpio *damnatio memoriae*. Konstantin se opredijelio za kršćanstvo kao glavni oslonac carske vlasti, ali veličanstvu poganskog prethodnika nikada nije uskratio poštovanje. Oskvrnuće Dioklecijanova groba 356. g. uredno je izazvalo sankcije propisane za uvredu veličanstva. Prema tome, u okviru tetarhijske religijske politike na prijelazu iz poganstva u kršćanstvo nastavljalo se štovanje cara kao predstavnika veličanstva rimskog naroda.

Ključne riječi: Dioklecijan, tetarhija, religijska politika

Key words: Diocletian, tetrarchy, religious policy

Dioklecijanov vladarski položaj i njegova tvorevina – tetarhija u vjerskoj politici čvrsto su se temeljili na “klasičnom” poganstvu. Zaštita dviju tetarhijskih “kuća” bila je pod Jupiterovim, odnosno Herkulovim “pokroviteljstvom”. S time je u skladu obilježje Dioklecijanove vladavine koje je istaknuo Aurelije Viktor: *veterrimae religiones castissime curatae* (*Lib. de Caes.* 39, 45), što znači da se veoma brinuo za čistoću starih religija. Da Laktancije, učitelj govorništva u Dioklecijanovoj prijestolnici Nikomediji, ma koliko bio konstantinski naklonjen, nije ostavio opis svečanosti predaje vlasti, imenovanje novih vladara i same ceremonije, o tome ne bismo ništa znali (*Lactant. Pers.* 19 = *Laktancije* 2005: 58-61). Iz opisa se dade iščitati da se u blizini Nikomedije (današnji Izmit u Turskoj) nalazilo brdašce sa stupom koji je završavao Jupiterovim kipom, očito posvećeno rimskom vrhovnom božanstvu, gdje je održan čin promjene vlasti. Mjesto svečanosti nije slučajno odabrano, ne samo za tu prigodu nego se tu i ranije odvila slična svečanost, kad je godine 293. za cezara bio ustoličen Gale-



Sl. 1. Dioklecijanov novac iz 288. s legendom *Iovi Coservatori Augusti* (prema F. Kolb 2001: 143-146, Sl. 1)

Fig. 1. Diocletian's coin (288 AD) with the legend *Iovi Coservatori Augusti* (according to F. Kolb 2001: 143-146, Fig. 1)



Sl. 2. Maksimijanov novac iz 286. s legendom *Virtus augustorum* (prema F. Kolb 2001: 143-146, Fig. 2)

Fig. 2. Maximian's coin (286 AD) with the legend *Virtus augustorum* (according to F. Kolb 2001: 143-146, Fig. 2)

tetrarhijske “kuće”, najvjerojatnije u Mediolanu. Laktancije prešućuje religijske obrede koji su nedvojbeno pratili događaje na Istoku i Zapadu. Smije se, međutim, pretpostaviti da su održane *supplicationes* za novoizabrane vladare, vojne parade, žrtve Jupiteru i Herkulu te odlasci bivših augusta u njihove rezidencije (Aspalat u Dalmaciji i Lukanija). Svečanih ceremonija do 308. više nije bilo, iako je ubrzo umro Konstancije (Klor) i izabran Konstantin (budući Veliki). Malo potom, nakon neuspjeha u Italiji protiv uzurpatora Maksencija, Sever je bio primoran na samoubojstvo (*Lactant. Pers.* 26, 10 - 11 = *Laktancije* 2005: 76 - 77).

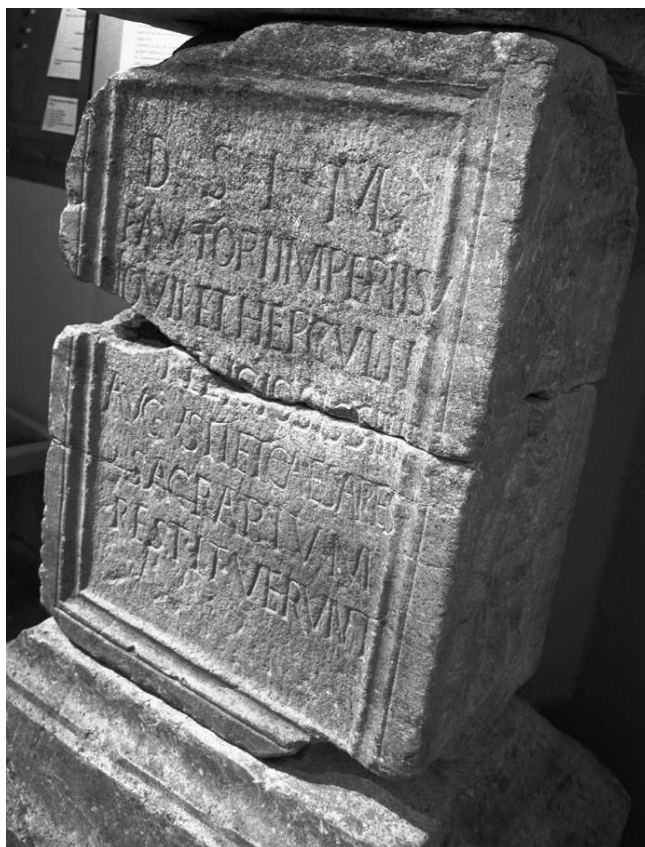
Oslonac tetrarhije na Jupitera i Herkula bjelodano pokazuju reversi novca: Dioklecijanovog, iz godine 288. s legendom *Iovi Conservatori Aug(usti)* – Jupiteru Augustovu zaštitniku (Sl. 1), odnosno Maksimijanovom iz 286. (Sl. 2) s legendom *Virtus Augustorum* – Vrlina (obojice) augustâ. U potonjem slučaju mnogo je važnija ikonografija nego legenda. Na reversu se, naime pojavljuju dva herojski naga lika: Jupiter koji Herkulu predaje snop munja (Kolb 2001: 143-146, Sl. 1, 2). Simbolika prikaza i legenda je jasna: Jupiter je Dioklecijanov zaštitnik, predaje vlastito moćno oružje (munje) svom zemaljskom ali pobožanstvljenom sinu Heraklu. Time se upozorava i na subordinirani odnos dvojice dijarha, Herkul (Maksimijan) prima snagu od oca Jupitera (Dioklecijan). Takav odnos uistinu je postojao u stvarnosti, ali ipak je Dioklecijan dopustio da se ne uspostavi očinski nego međusobni bratski odnos (*fraternitas* i *similitudo*, Kolb 2001: 146-153).

Međutim, u sintagmi *veterrimae religiones* nisu sadržana samo najviša grčko-rimska božanstva, nego i drugi drevni bogovi kao što su Mart, Apolon, Bakho i Sol.¹ Mitra ne

rije (*Lactant. Pers.* 19, 2 = *Laktancije* 2005: 60-61). Na Jupiterovom svetom mjestu, ali s dovoljno prostora za veću vojnu postrojbu, u dva navrata je ustoličena Dioklecijanova jovijevska kuća. Jasno je da se i odabirom položaja željela poslati poruka pod čijim se znamenjem održava dogovorena smjena vladara. Kako se odigrala smjena u zapadnom dijelu carstva, nažalost, nije poznato. Na viječanju prije smjene u Nikomediji Galerije je kazao: “ ja sam ga (Severa, budućeg cezara) već poslao Maksimijanu da ga uvede u vlast” (*Lactant. Pers.* 18, 12 = *Laktancije* 2005: 58-59). Iz toga ulomka se razabire da je kod Maksimijana već bio Konstancije I, koji je trebao biti imenovan augustom, a da mu je na Galerijev nagovor Dioklecijan poslao Severa za cezara. Podrazumijeva se da je smjenom i inauguracijom na Zapadu, kao Dioklecijan na Istoku, ravnao august na odlasku, Maksimijan. Moglo bi se pretpostaviti da se investitura dogodila slično i istovremeno kao u Nikomediji, a to znači na nekom mjestu posvećenom Herkulu, zaštitniku drugog dijela

¹ *ILS* 631-633, *Lactant. Pers.* 9, 9 = *Laktancije* 2005: 36-37; *Paneg.* VI, 14, 3; X, 11. Usp. Kolb 1987: 27; Demandt 2007: 60.

pripada tome krugu, ali očito je da spada među veoma popularna božanstava tetrarhijskih careva. O tome pouzdano svjedoči žrtvenik (Sl. 3) koji su tetrarsi postavili u Karnuntu prigodom vijećanja koje je započelo 11. studenoga 308. Prema natpisu iz Salsovije u provinciji Skitiji, na kojem je 18. studeni naznačen kao Licinijev *dies imperii* (nadnevak izbora), proizlazi da je poslije jednotjednog vijećanja donesena odluka o rekonstrukciji druge tetrahije, zapravo, o utemeljenju treće tetrahije pod Dioklecijanovim “blagoslovom” (Kuhoff 2001: 832). Na žrtveniku iz Karnunta, koji je iznimno važan za tetrahijsku povijest i, dakako, za religijsku opredijeljenost, čita se natpis: *D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae) / fautori imperii sui / Iovii et Herculii / religiosissimi*⁵ / *Augusti et Caesares / sacrarium / restituerunt*. Iz natpisa slijedi da su pobožni augusti i cezari iz kuća Jovija i Herkulija obnovili Mitrino svetište.² I u Karnuntu je po svoj prilici održana ceremonija slična onoj kod Nikomedije 1. svibnja



Sl. 3. Natpis u čast Mitre iz Karnunta (foto N. Cambi)
Fig. 3. Inscription in the honour of god Mithra (photo N. Cambi)

305. koju je opisao Laktancije. Logično je pretpostaviti da je sastanak završio svečanim imenovanjem novih i potvrđivanjem starih careva, dakako opet pod božanskom zaštitom koja je označavala izravni nadnaravni utjecaj na izbor. Koji su vladari nazočili vijećanju, nije poznato, ali u natpisu se spominje i jedna i druga “kuća”. Bez obzira na karnunski natpis, vladari treće tetrahije nisu bili pod “zaštitom” Mitre nego Jupitera (Galerije i Maksimin Daja) i Herkula (Licinije i Konstantin). Svečani čin uspješne Dioklecijanove misije morao je biti i religijski potvrđen obredima i žrtvama božanstvima – zaštitnicima tetrahije. Obnovu Mitrina svetišta treba shvatiti kao munificijenciju gradu gdje je održano carsko vijećanje. Završni čin je bio svečani Dioklecijanov odlazak (kao i tri godine ranije iz Nikomedije) i povratak u splitsku Palaču.

Međutim, najočitije tragove Dioklecijanovih religioznih stavova nude elementi dekoracije njegove splitske Palače. U prvom redu to su konzole na pročelju hrama nasuprot (zapadno) od Mauzoleja. Na konzolama poviše vrata pojavljuje se niz bista božanstava, odnosno, maskerona (Sl. 4).³ Preostalo je još deset konzola. S lijeva nadesno niz otvara Viktorija (Nike) u klasičnoj ikonografiji s tropejem na leđima. Potom slijede dvije konzole koje nose lisnati maskeron (starija glava) s nareckanim listovima (poput akanta) na licu i dvije konzole s gigantima telamonima (podignute ruke i zmijske noge) koji aludiraju na njihov poraz u borbi s bogovima na čelu sa Zeusom (Jupiterom). Slijedi konzola s bistom Sola (atributi: radijalna kruna i bič kojim goni konje sunčeve zaprege). Do Sola je Heraklova konzola.

² *CIL* III 4413; *ILS*, 659.

³ Usp. Cambi 1995: 253-263; Cambi 1998: 27-39.



Sl. 4. Arhitrav poviše vrata tzv. Malog hrama s konzolama i bistama božanstava (foto N. Cambi)

Fig. 4. Architrave above the gate of the so-called Small temple with the consoles and the busts of different gods (photo N. Cambi)

Heroj na glavi nosi lavlju lubanju, a lavlja koža, uhvaćena Heraklovim čvorom na sredini prsišta (dvostruki pašnjak), ovija mu se oko vrata. Na sljedećoj je konzoli Jupiterov orao (s munjom u kandžama). Susjedna konzolna figura prikazuje bistu starijeg muškarca za kojega se obično drži da je Jupiter (Wrede 1981: 63), ali kako nema nikakvog odlučujućeg atributa, može se raditi bilo o kojem drugom od starijih božanstava.⁴ Lik ima gustu kovrčavu kosu izrađenu dubokim svrdlanjem. Prsi su mu nage, a straga se vide zavihorene vrpce. Na kraju je čitavi lik Viktorije, ikonografije slične kao na suprotnoj strani. Evidentno je da u sredini nedostaje jedna konzola (nekoherentni spoj), koja je po svoj prilici bila otklesana kad su se slagali i prilagođavali blokovi nadvratnika, što se inače često zapaža na ukrasnim vijencima građevina Palače (Cambi 1998: 35-37). Tu se po svoj prilici nalazio ključ posvete hrama. Po logici, koja, doduše, nije dosljedno provedena, na sredini gdje mu je po hijerarhiji i mjesto, trebao je biti prikazan Jupiter. Ako je zapažanje točno, bilo je 11 konzola od kojih je jedna tijekom rada (povezivanja) odbačena. Kompozicijski je logično da je izvorno bio predviđen neparan broj konzola kako bi naglasak bio na srednjoj.

Važno je napomenuti da je na frizu na sjevernoj bočnoj strani (ugao prema zapadnoj strani građevine) bila još jedna bista Sola, ne identične, ali slične ikonografije.⁵ Očito je, dakle, da su se na konzolama nalazile biste najvažnijih bogova koji su pripadali Dioklecijanovom krugu. Sudeći barem po ikonografiji i deklariranim carevim vjerskim nazorima (*religiones veterrimae*.....) hram je po svoj prilici bio posvećen Jupiteru i drugim bogovima (neka vrsta panteizma).

Tri su skulpturalna prežitka iz Dioklecijanove palače osobito važna. Prvi je neobjavljeni tondo s glavom kosmatog i bradatog muškaca. Na sredini čela ima razdjeljak i dva uvojka,

⁴ Vrpce su dio vijenca koji se ne vidi, ali vijenac nije *differentia specifica*.

⁵ Živkov 2009: 518, sl. 17. 3. Ovaj lik Sola ima naglašeno bujnu kosu iz koje izlaze zrake, nema biča.



Sl. 6. Tritonova glava (?) uzidana iznad nadvratka kuće na Carrarinoj poljani u sjevernoistočnom dijelu Dioklecijanove palače (foto N. Cambi)

Fig. 6. Triton's head (?) built in the wall above the pediment of the house at Carrarina poljana in the north-east part of Diocletian's palace (photo N. Cambi)



Sl. 5. Jupiterov tondo (Arheološki muzej Split, foto N. Cambi)

Fig. 5. Tondo of Juppiter (Split Archaeological Museum, photo N. Cambi)

što podsjeća na Jupiterovu frizuru i gotovo se zasigurno smije pripisati nekom važnom uredsu palacijalne arhitekture s jasnom religijskom (jupiterskom) posvetom (Sl. 5). Usta su otvorena i stvaraju tamni kontrast, kao očne duplje. Tondo se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, ali se, nažalost ne zna gdje je nađen. Stilski nedvojbeno pripada dekoraciji Palače. Drugi je uzidan u portal kuće na zapadnoj strani Carrarine poljane u Splitu (Sl. 6). Glava sličnih stilskih karakteristika također je bradata, ali kao karakteristiku na sebi ima listove, što po svoj prilici indicira neko vodeno božanstvo (Triton?). Lako je mogla biti ukras fontane na sjevernoj strani Dioklecijanove palače. Treći je reljef (Sl. 7) na kvadratnom polju profiliranog stupca (Cambi 2005: 175, Sl. 264). Također je iz sjevernog dijela Dioklecijanove palače. Na polju se nalazi ženska teatarska maska otvorenih usta i golemih očiju sa šupljim zjenicama (najvjerojatnije su bile ispunjene staklenom pastom). Svi se prikazi jasno uklapaju u koncepciju dekora i religijskog repertoara Dioklecijanove palače.



Sl. 7. Stupac s tragičnom teatarskom maskom, uzidan u kuću u sjeverozapadnom dijelu Dioklecijanove palače (foto B. Jozić)

Fig. 7. Column with the tragic theatrical mask built in the wall of the house in the north-west part of Diocletian's palace (photo B. Jozić)



Sl. 8. Kaseton s likom Gorgone, uz Dioklecijanov mauzolej (foto N. Cambi)

Fig. 8. Coffers with the image of Gorgona, beside Diocletian's mausoleum (photo N. Cambi)



Sl. 9. Arhitrav s konzolama na kojima su prikazane satirske i komičke maske (foto N. Cambi)

Fig. 9. Architrave with the consoles which bear the representations of satirical and comical masks (photo N. Cambi)

Na konzolama i kasetonima te u nekim vijencima Palače česte su teatarske maske.⁶ Međutim, ima još ikonografskih potvrda raznih božanstava na kasetonima, uglavnom iz trijema Dioklecijanova Mauzoleja. Glave su uglavnom samo abocirane, tako da se neke ne mogu identificirati. Pojavljuju se Meduze, kao standardni sepulkralni motiv (Sl. 8, 9), a ima i jedna Serapisova bista koja svjedoči o prisutnosti egipatskih kultova (Sl. 10).⁷ Međutim, i

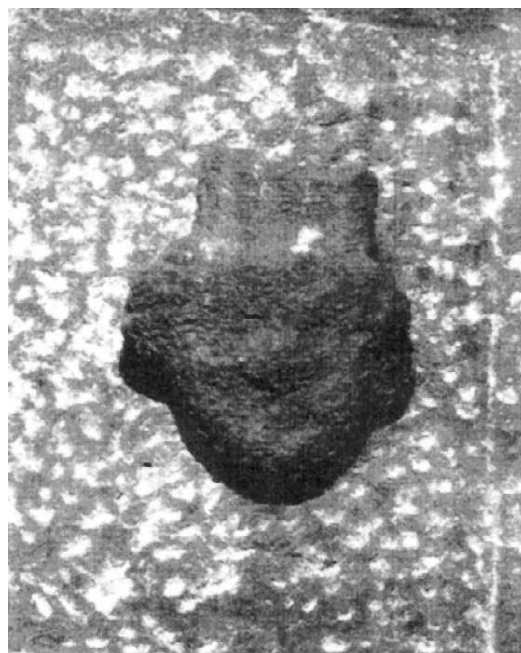
⁶ McNally 1996: sl. 50, III c. 2 b; 57, III. c. 4 b; 84, III D, 10; 93, III D. 10.

⁷ Mirnik 1977: 52, 11, 13; Babić 2004: 720-721, tab. I, 1.



Sl. 10. Kaseton s likom Serapisa (prema I. Babić 2004: T. I, 1)

Fig. 10. Coffin with the image of Serapis (according to I. Babić 2004: T. I, 1)



Sl. 11. Kaseton s likom Kibebe (prema I. Babić 2004: T. I, 2)

Fig. 11. Coffin with the image of Cybele (according to I. Babić 2004: T. I, 2)



Sl. 12. Kaseton s likom Silvana u Arheološkom muzeju Split (foto N. Cambi)

Fig. 12. Coffin with the image of Silvanus, Split Archaeological museum (photo N. Cambi)

Serapis posjeduje sepulkralnu simboliku koja bi bila primjerena carevom Mauzoleju. Ima i glava božice s krunom u obliku gradskih zidina (*turrigera*), vjerojatno Kibebe (Sl. 11), kao i na reljefu bogova iz Arheološkog muzeja u Splitu.⁸ U takvom kontekstu nema mjesta Tihe.

Nedavno sam među gomilom raznih kamenih spomenika u vrtu Arheološkog muzeja u Splitu zapazio i neobjavljenu glavu mladog boga sa sitnom bradom i prema straga svijenim rogovima koja je prikazana u središtu kasetona (Sl. 12). Prikazuje ili Pana ili ilirskog (ne

⁸ Cambi, 1963-64: 55-71, tab. XVIII-XIX.



Sl. 13. Natpis u čast Jupiteru, nimfama šuma i voda te Silvanu iz Salone ili njezine okolice, Arheološki muzej u Splitu (foto N. Cambi)

Fig. 13. Inscription in the honour of Juppiter, Nymphs of forests and waters and Silvanus from Salona or its surroundings, Split Archaeological museum (photo N. Cambi)



Sl. 14. Sjeverna vrata Dioklecijanove palače s likovima Aheloja i bika (foto Z. Buljević)

Fig. 14. Northern gate of Diocletian's palace with the images of Achelous and the bull (photo Z. Buljević)

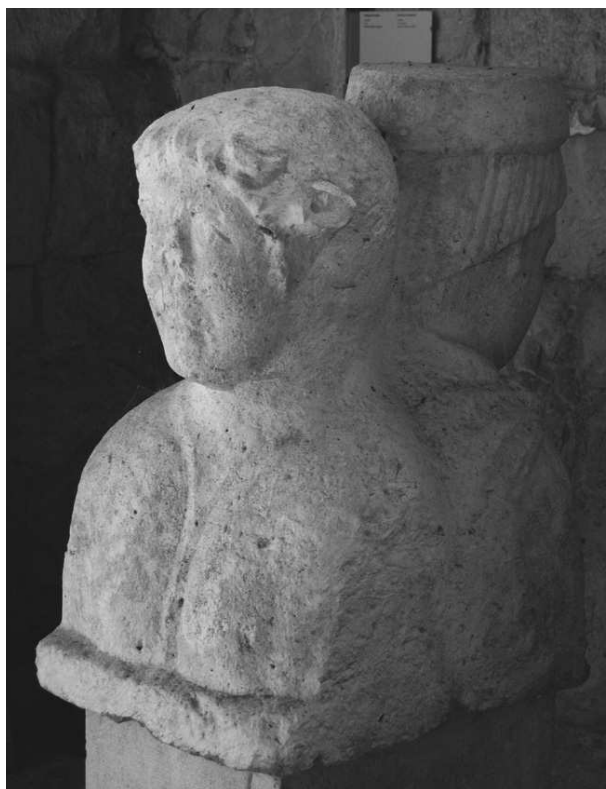
italskog) Silvana. Naime, ilirski Silvan je očito u sinkretističkom procesu (*interpretatio Romana*) preuzeo Panovu ikonografiju, ali su mu Rimljani nadjenuli italsko ime. Božanska narav, kao i ikonografija ilirskog Silvana bliže su Panovoj. Silvan je Ilirima bio bog šuma, stada, prirode i vegetacije, očito glavno božanstvo jednog dosta širokog područja Ilirika,

sa središtem u delmatskom području, gdje je imao svoj sklad s vodenim i šumskim nimfama.⁹ U ilirskom panteonu bila je i Dijana. S obzirom na to da su kasetone oko Mauzoleja klesali lokalni majstori, najvjerojatnije je ikonografija rogatoga boga proistekla iz ilirske religijske baštine koja je sasvim dobro odgovarala caru dalmatinskog podrijetla.

I konzole koje su uglavljene u platno zidova na vanjskoj strani Sjevernih vrata (Sl. 14), iako prikazuju stanovitu religijsku kompoziciju, Ahelojevu ikonografiju (božanstva rijeka i blagostanja), pripadaju carskoj ikonografiji.¹⁰ Uz Aheloja se pojavljuje i glava bika kao simbola snage, također bliskog riječnim božanstvima. Taj ikonografski kompleks služio je carskom kultu. Kontekst riječnog blagostanja javlja se i na dvostrukim hermama tetrarhijskog doba iz Salone (Sl. 15).

Druge konzole vijenaca oko Mauzoleja nose maske komičkih i tragičkih obilježja, ali i božanstava, koje ne izgledaju kao konzistentan niz ikonografskog programa (Sl. 16, 17).

Vjerojatno su svi prikazi na prije spominjanim arhitektonskim elementima pripadali jednom istom božanskom skupu koji je Laktancije prepoznavao kao stare religije, koje su se već u davnim predioklecijanskim sustavima udomaćile u Rimu i slobodno štovale (Jupiter, Junona, Minerva, Mart, Sol, Heraklo, Pan-Silvan, Mitra, Izidin krug). Sa sjeverne strane friza u Mauzoleju, u vijencu koji nose eroti, nalazi se glava starijeg čovjeka (doduše bez brade) s krilcima na čelu. Taj se lik bez iznimke pripisuje Hermu Psihopompu (Sl. 18).¹¹ Međutim, takva interpretacija nema ikonografsko uporište. Naime, krilca na čelu nisu



Sl. 15. Dvostruka herma s likom cara i Aheloja iz Salone, Arheološki muzej u Splitu (foto N. Cambi)

Fig. 15. Double herm with the image of the Emperor and Achelous from Salona, Split Archaeological museum (photo N. Cambi)

⁹ Čini se da svaki tijas nimfi ima svoga Silvana (više božanskih naravi, ali iste ikonografije). Za to je posebno važan natpis iz Klapavice kod Klisa (A 3928) izložen u lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu (po svoj prilici iz Salone ili bliže okolice). Na njemu se javlja Jupiterovo "carstvo" bogova (*consentio*) s dva božanska skupa šumskih, odnosno vodenih bogova (Sl. 13). Naime, u natpisu se navodi jedan Silvan s vodenim nimfama i drugi Silvan sa šumskim nimfama: *Ex]Imperio Domini Iovis/Op]timi Maximi iussit sibi aedem/...]i cum suo consentio Deor(um) Dearu/mque s]ilvestrium Nymphis Fontanis cum Sil^s/van]o Nymphis silvestrium cum Silvano Fe/sce]nia Astice cum suo pare coniuge T(ito) /...]o Fausto (se)vir(o) et Aug(ustali) a solo restituit*. Sve je to bilo združeno u jednom hramu (*aedes*). Stoga nije čudno da je Dioklecijanovom Jupiterovom skladu bio pridružen i Silvan.

¹⁰ O tim konzolama nedavno Verzár Bass 2008: 9, sl. 4, Verzár Bass 2009: 170-177, sl. 16. O upotrebi Ahelojevih maski na carskim kipovima od bronce usp. Kemkes, Sarge 2009: 141, sl. 191.

¹¹ Bulić, Karaman 1927: 92-95; Niemann 1910: 113-115, tab. XXII, 111 (A. Conze); Hebrard, Zeiller 1912: 92-93, Marasović 1969: 16, sl. 83, McNally 1971: 102; McNally 1996: 57; Živkov 2009: 516, sl. 19. 1.



Sl. 16. Arhitrav s konzolama s teatarskom maskom i glavom Jupitera, uz Dioklecijanov Mauzolej (foto N. Cambi)
Fig. 16. Architrave with the consoles which bear the representation of the theatrical mask and the head of Juppiter, beside Diocletian's mausoleum (photo N. Cambi)



Sl. 17. Arhitrave s teatarskim maskama, uz Dioklecijanov mauzolej (foto N. Cambi)
Fig. 17. Architrave with the representations of theatrical masks, beside Diocletian's mausoleum (photo N. Cambi)

Merkurova (Hermova) karakteristika, jer su mu ona na petama ili petasu. Božanstva-personifikacije vjetrova, koji također spadaju u sepulkralni ambijent, imaju krilca na čelu ili lubanji.¹² Stoga je atribucija Hermu teško održiva. Krug dioklecijanskih božanstava bio je očito dosta širok, ali u njemu, dakako, nije bilo mjesta kršćanstvu, židovstvu i maniheizmu.

¹² Usp. na primjer Neuser 1982: 212-226, sl. 45, 48, 56, 61 itd.



Sl. 18. Friz Dioklecijanova mauzoleja s likom Boga vjetrova (prema Marasović 1969: 83)

Fig. 18. Friese of Diocletian's mausoleum with the image of the God of the winds (according Marasović 1969: 83)

Prokulijanovoj atribuciji (16. st.) ostalih hramova sa zapadne strane Peristila ne bih poklanjao osobitu pažnju jer nema pouzdanog oslonca u kasnoantičkoj prošlosti,¹³ premda se ne smije ni isključiti.

Za Dioklecijana se tvrdi da je bio okrutni progonitelj kršćanstva i to zbog kršćanstva samog. Rijetko se progon kršćana dovodi u politički kontekst s nešto ranijim progonom manihejaca (po svoj prilici ili 297/8. ili 302).¹⁴ Oba su progona bila primarno motivirana sigurnosnim i političkim razlozima. Rimljani su se, doduše, i neracionalno bojali da ih zbog novih nerimskih religija ne napuste njihovi otački bogovi, što su pothranjivali svećenici,¹⁵ ali još više ih je poticao realan strah od mogućih subverzivnih akcija nedovoljno akulturiranih, osobito tajnih vjerskih skupina. Matematičari, astrolozi, razni gatari i sl. bili su veoma omraženi. Stradavali su mnogi koji su se kod njih raspitivali za vrijeme imperatorove smrti.¹⁶

Dioklecijan se dugo opirao Galerijevim nasrtajima da se provedu opći progoni kršćana. To se dobro razabire iz Laktancijevih riječi (*Lactant. Pers.* 11, 3-4 = *Laktancije* 2005, 40-41). Razumni Dioklecijan se bojavao prolijevanja krvi. Kršćanski progoni počinju dosta poslije manihejskih, zapravo, tek kad su kršćani postali sumnjivi s obzirom na tajnovitost i pacifizam. Da bi sklonio Dioklecijana na progone, Galerije je između godine 302. i 303. vršio stalan i izravan pritisak na cara i skovao čvrst savez protiv kršćana s vojnim zapovjednicima i svećenicima (*Lactant. Pers.* 10-16 = *Laktancije* 2005: 38-51). Ne smijemo zaboraviti da je dinamika progona najprije bila usmjerena na vojsku. Ta je činjenica jasan pokazatelj

¹³ O tomu Marasović-Alujević 1984: 96-97.

¹⁴ Iz edikta (reskripta) prokonzulu Afrike Julijanu – *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* XV. 3. 1-8. (usp. Corcoran 2000: 135-136, 173-175) jasno proizlazi da je maniheizam kužno vjerovanje proisteklo iz Perzije jer, navodno, radi zlodjela, a njegovo počelo je u lošim perzijskim običajima. Manihejci se moraju kazniti progonom u kamenolome Fena ili Prokoneza, osobito dužnosnici i pripadnici visokih staleža s mogućim utjecajem na narod. Očito je da se car bojavao perzijskog uporišta na svome području, unatoč tomu što je zoroastrizam protjerao manihejce iz matične zemlje. U isto doba Sasanidi favoriziraju kršćane s nadom da će naškoditi Rimljanima. Položaj kršćana u Perziji je bio uvijek određen stanjem rimsko-perzijskih odnosa. Nameti kršćanskim privrednicima i progon kršćana pojavljuju se tek kad Konstantin počinje uspostavljati kršćanstvo kao službenu religiju u Rimskom Carstvu. Usp. Dignas, Winter 2007: 216-218.

¹⁵ Usp. *Lactant. Pers.* 10, 1-4; 11, 7-8 = *Laktancije* 2005: 38-39; 42-43.

¹⁶ Npr. slučaj Skribonijanove žene i sina, *Tac. Ann.* 12, 52, 2. Usp. Cambi 2009: 72-74.

straha od erozije njezine vjernosti. Ako vojska nije lojalna, uzdrmana je državna stabilnost. Vojnici su prema tome ediktu morali prinijeti žrtve caru i državi, a oni koji to nisu željeli otpuštali su se iz službe. I to jasno kaže Laktancije (*Lactant.* 10, 4-5 = *Laktancije* 2005: 38-39). Kasnije su se progoni proširili i na druge skupine rimskog pučanstva.

Žrtvama caru i starim bogovima provjeravala se građanska lojalnost.¹⁷ Bilo je dovoljno ne odbiti takav čin i osoba bila je sudski oslobođena. Slično je Trajan savjetovao Pliniju Mlađem kao namjesniku Bitinije na njegovu nedoumicu kako postupati s kršćanima. Očito da je to bio prokušani model koji se očuvao do Dioklecijana. S obzirom na ustrajanje da presuđuju suci koji su bili ovlašteni odrediti smrtnu kaznu i da se žrtvovanjem provjerava osumnjičeni-kova eventualna pripadnost kršćanstvu, očito je da je Dioklecijan zahtijevao pravni postupak i ustaljenu praksu. Nije bilo (barem ne na Zapadu) ubijanja bez suda i legitimne osude.¹⁸ Rijetko se procesi odvijaju izvan sjedišta provincija gdje je samo *praeses* bio ovlašten dosuditi smrtnu kaznu. Odbijanje žrtvovanja caru i državi smatralo se još od Augusta zlodjelom *crimen laesae maiestatis*, kojemu je slijedila smrtna kazna. Dioklecijan nije uveo ništa novo, samo je tražio dosljednije provođenje zakona. Međutim, brzo se shvatilo da od progona nema koristi, što će i sam Galerije, po Laktanciju glavni pokretač progona, ubrzo uvidjeti.¹⁹ Službenog derogiranja edikata iz 303. nije bilo, ali se od progona odustalo već oko 305.²⁰

Bez obzira na Dioklecijanovu intervenciju spašavanja tetrarhijskog sustava u Karnuntu, događaji su se u državi i njegovoj obitelji odvijali u sve lošijem smjeru. Galerije se spremao na jednogodišnju proslavu dvadesete obljetnice vlasti i, da bi namirio troškove, nametnuo je novi porez (*Lactant. Pers.* 31 = *Laktancije* 2005: 84-87). Konstantin se uspješno riješio tasta Maksimijana (*Lactant. Pers.* 29 i 30 = *Laktancije* 2005: 80-85). Maksimijanova smrt je došla kao stanovito olakšanje za sve vladare, ali još prije toga, na proljeće godine 310, Galerije je teško obolio (rak testisa, *Lactant. Pers.* 33 = *Laktancije* 2005: 88-93). Boleo je više od godinu dana. Liječenje je bilo bezuspješno. Smjenjivale su se liječničke ekipe, mijenjali su se lijekovi, tražili su se savjeti od Apolona i Asklepija (zapravo u liječenju vještih svećenika). Galerijeva smrt (umro je nepoznatog dana početkom svibnja godine 311, Kienast 1996: 284) bila je kobna za Dioklecijana i njegovu obitelj. Jubilej se *vicennalia* imao slaviti od svibnja 312. do svibnja 313. Već pri kraju bolesti, 30. travnja 311, Galerije je izdao edikt kojim zabranu kršćanstva (*Lactant. Pers.* 34 = *Laktancije* 2005: 92-93). Time je kršćanstvo ponovno *religio tolerata*, kako je bilo od Galijena (približno od godine 260) do objave Edikta o progonu kršćana 23. veljače 303 (*Lactant. Pers.* 12, 1 = *Laktancije* 2005: 42-43). Sam po sebi, Galerijev je edikt priznanje da progon nije uspio. Važan je jer pokazuje kakvi su bili ciljevi progona.²¹ Od tada kršćani nisu više izvan zakona. Progon kršćana je tetrarsima bio više pravno, političko i sigurnosno, negoli vjersko pitanje. Carski su se edikti javno obznanjivali u središtima provincija i najvažnijim mjestima, a u

¹⁷ Tako je postupio i Plinije Mlađi, *Epist.* 10, 96, u čemu ga je ohrabrivao Trajan, *Plin. Epist.* 10, 97 dodavši neka ne uzima u obzir anonimne prijave. Ništa, dakle, različito od Dioklecijana.

¹⁸ Bratož 2004a; Bratož 2004b.

¹⁹ Laktancije na više mjesta, osobito *Lactant. Pers.* 11 = *Laktancije* 2005: 40-43.

²⁰ Usp. Kuhoff 2001: 246-297.

²¹ *Lactant. Pers.* 34 = *Laktancije* 2005: 92-93: "Među svim ostalim odlukama što smo ih uvijek donosili na korist i dobrobit države, dosada smo htjeli sve dovesti u sklad sa starim zakonima i javnim poretkom Rimljana i pobrinuti se da se kršćani, koji su napustili način života svojih predaka, vrate zdravom razumu, jer je iz nekih razloga upravo te kršćane zahvatila tolika samovolja i jer ih je obuzela takva glupost da više nisu htjeli slijediti odredbe svojih starih, koje su možda uvodili upravo njihovi pretci, nego su po svojoj volji i želji stvarali zakone koje će obdržavati i s raznih strana skupljali su različite narode. Kad smo izdali zapovijed da se vrate starim odredbama,

Dalmaciji to znači u Saloni. Sam namjesnik je bio dužan dalje javno oglašavati i proširivati sadržaj proglasa i brinuti se za njegovo provođenje (Corcoran 2000: 234-253). Dopustivo je pretpostaviti da se Galerije s Dioklecijanom konzultirao o svakom svom koraku. Prema prethodnom Dioklecijanovom opiranju, ne toliko progonu kršćana koliko bespotrebno prolivanje krvi (*Lactant. Pers.* 11, 3; 8 = *Laktancije* 2005: 40-43), bivši se car nedvojbeno morao slagati s Galerijevim proglasom o toleranciji. Naime, Dioklecijan je sve do kraja Galerijeva vladanja bio ne samo autoritet, nego i *senior augustus* kojega se konzultiralo u najvažnijim državnim pitanjima. Tà pozvan je kao *ultima ratio* u Karnunt pri samom kraju 308. godine. Tako su ga kratko još doživljavali Konstantin i Licinije (o tomu malo kasnije). U svakom slučaju, iako se ne da pouzdano dokazati, Dioklecijan je bio upoznat s Galerijevim proglasom i dao mu je suglasnost.

Često se mnogi laici i istraživači pitaju jesu li Dioklecijanova žena Priska i kćerka Valerija bile kršćanke (Bulić 1915: 206). One su, doduše, platile glavom, ali znatno poslije prestanka progona. Njihov je grijeh bio što nisu željele najprije Maksiminu Daji, a zatim ni Liciniju, predati Galerijev imutak. Temeljni nesporazum je bio pripada li Galerijev posjed državi ili pravo nasljedstva ima udovica (Valerija; Cambi 2004). Eventualna veza s kršćanstvom mogla bi, naime, biti dovođenje jedne i druge žene u kontekst kušnje Dioklecijanove okoline javnim žrtvovanjem. Već prema prvom ediktu, bilo je neophodno osim lojalnosti vojske provjeriti i lojalnost svih stanara i ukućana carske palače u Nikomediji, jer i otuda je caru i sviti mogla zaprijetiti opasnost. Među stanarima Dioklecijanove palače u Nikomediji koji su žrtvovali Laktancije spominje i Prisku i Valeriju. Istina je da pisac za te žene upotrebljava lijepe riječi i izražava suosjećanje, što im nije malo priznanje s obzirom na količinu gnjeva koju pisac iskazuje prema njihovim muževima (Dioklecijanu i Galeriju). Međutim, antički pisac nije decidan, a to bi sigurno bio. Čak je njihova pripadnost kršćanstvu bila korisna i kršćanskoj propagandi. Laktancija je, bez obzira na mržnju prema Dioklecijanu, zasigurno dirnula kob dviju bespomoćnih žena koje su se hrabro nosile sa svojom presudom sudbinom. Nedvojbeno je da su žrtvovale, jer Laktancije kaže da su okaljane žrtvom (*sacrificio pollui coegit, Lactant. Pers.* 15, 1 = *Laktancije* 2005: 46-47). Ako su uistinu bile kršćanke, tada su posrnule i svrstale se u kategoriju *lapsi*, o kojima se u crkvi raspravljalo je li ih pravo ponovno primiti u zajednicu. Već zbog toga ne bi bila moguća kanonizacija koja se pripisuje Dioklecijanovoj ženi.²² Uostalom, ne bi bilo razloga da se kao svetica prizna samo Priska. Obje su žene bile primjer i drugima što se od njih očekuje.

Galerije je, dakle, umro početkom svibnja godine 311. Spaljen je na ustrinu koji je pokriven zemljom u obliku stožastog tumula kad su kosti bile skupljene i pokopane u obližnjem mauzoleju u Romulijani (Gamzigrad kod Zaječara u Srbiji).²³ Arhitektura mauzoleja

mnogi su se izvrgli opasnostima, a mnogi su i stradali. I budući da je većina ustrajavala u svojem načinu života, te smo vidjeli da oni niti služe obrede, niti iskazuju dužnu vjeru bogovima, niti pak časte kršćanskog Boga, mi smo, slijedeći našu razboritost i u skladu s našom stalnom težnjom da svim ljudima osiguramo oprost, a s obzirom na našu blagost, odlučili da i tim ljudima moramo odobriti da opet budu kršćani i da smiju obnoviti svoja okupljališta, s time da ne rade ništa protiv poretka. Drugim dopisom dat ćemo dužnosnicima uputu kakve postupke imaju provoditi. Sukladno tom našem oprost, oni će morati svoga Boga moliti za naše zdravlje, za državu i za sebe same, tako da bi država u cijelosti ostala očuvana i sigurna, a da oni mogu bezbrižno živjeti u svojim domovima." Potcrtani su jasni politički momenti progona kršćana što su carevi nastojali spriječiti (subverzivnu aktivnost).

²² Usp. Suić 1987: 193-196.

²³ Na ostatke lomače nabacana je zemlja koja je stvorila tumul. O Romulijani usp. *Roman Imperial Towns* 1993. (ed. D. Srejović): 148-163; Srejović 1995: 294-311; Vasić 1995: 312-323; Kuhoff 2001a: 165-179; Kolb 2001: 186-191; Mayer 2002: 80-90; Živić 2006; Kuhoff 2007: 51-57.

i monumentalne gomile poviše spaljenih ostataka svjedočanstvo su divinizacije, kao i novac i natpisi (Kienast 1996: 284). Ikonografija spomenika i dekoracije iz Galerijevoga doba pokazuju da je i njegova rezidencija bila programirana glorifikacija prve i druge tetrarhije pod božanskim pokroviteljstvom, slično kao i Dioklecijanova palača u Splitu.

Prema Laktancijevom slijedu događaja Dioklecijanova smrt bi se dogodila prije smrti Priske i Valerije. Pisac smatra da cara nisu pogodili samo progon žene i kćerke i Dajina nezahvalnost, nego još više Konstantinov nalog da se Maksimijanove slike zgule, a kipovi unište – jer su se, kako je uistinu bio običaj, dvojica augusta prikazivali rame uz rame.²⁴ Važno je zapaziti da čin damnacije nije bio uperen protiv Dioklecijana, nego protiv njegova sudruga u vlasti koji je vlastitom zetu Konstantinu otvoreno radio o glavi. Dioklecijan je tako bio kolateralna žrtva damnacije. Prema Laktanciju prestao je jesti, piti i spavati jer nije uspijevao vratiti ženu i kćer. U usporedbi s time uništenje slika i kipova su ipak od minorne važnosti. Uostalom, sam Dioklecijan je Maksimijana razvlastio u Karnuntu. Ako je razlog Dioklecijanove žalosti bio političke naravi, tada je propast njegova sustava vlasti veći razlog nego uništenje likova. Međutim, jedina prava i istinska tuga nedvojbeno je bila obiteljska tragedija (ili poslije progona u sirijsku pustinju ili poslije njihove okrutne smrti u Solunu).

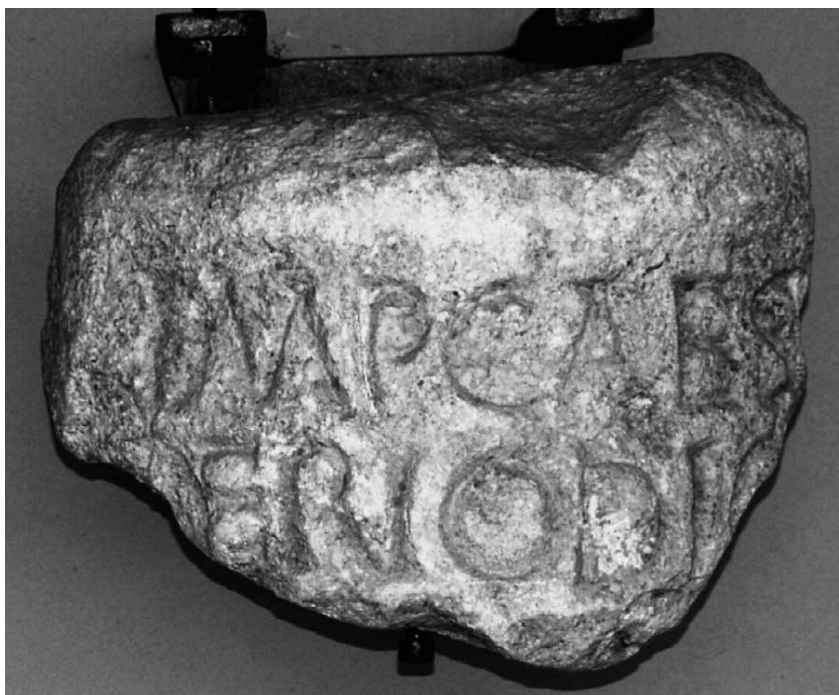
Veoma je zanimljivo svjedočanstvo o Konstantinovom i Licinijevom pozivu Dioklecijanu na svečanost sklapanja Licinijeva braka s Konstantinovom sestrom Konstancijom u Mediolanu u siječnju ili veljači 313, dakle neznatno prije odlučne bitke između Licinija i Maksimina Daje kod Hadrijanopola. Dioklecijan je otklonio poziv pravdajući se staračkom slabošću (*Epit. de Caes.* 39, 7). Isti izvor navodi da je poslije dobivao prijeteća pisma od Konstantina i Licinija jer je, tobože, prije favorizirao Maksencija, a sada Maksimina Daju. Tadašnjim carevima koji su izdali novi i prošireni edikt o slobodi kršćanstva nije smetala, dakle, njegova pripadnost starim religijama kojih se ni jedan ni drugi nisu odrekli.²⁵ Kad se razišao s Konstantinom, Licinije se iz političkih razloga opet okrenuo poganstvu, štoviše, obnovio je progone (*Euseb. Hist. Eccl.* 10, 8-19). Dioklecijan bi vjerojatno bio morao, kao prije u Karnuntu, i u Mediolanu potvrditi novonastale državne odnose koje je trebalo staviti i u religijske okvire. To bi upućivalo da je službeno još bio *senior augustus*, čija je privola novom poretku još vrijedila. Ovaj izvor očito pokazuje da je čak i poslije Galerijeve smrti još bio važan kao faktor pa je pouzdano imao udjela i u Galerijevom ediktu o toleranciji kršćanstva.

Prema Eutropiju (*Eutrop.* 9, 28) Dioklecijan je poslije smrti prema rimskim običajima bio diviniziran i uvršten među bogove. On je bio jedini rimski car koji je počašćen apoteozom, iako već duže vrijeme nije bio aktivan. Međutim, to je znak da su mu i poslije povlačenja još uvijek preostale neke carske ovlasti. Običan čovjek, naime, nije mogao biti diviniziran. Sudjelovanje na vijećanju u Karnuntu, kao i poziv u Mediolan, na neki način potvrđuju da Dioklecijan ipak nije posve bez utjecaja.

Pokazuju li neki izvori i natpisi da je poslije silaska s vlasti i kasnije smrti (najvjerojatnije 3. prosinca 316) pretrpio *damnatio memoriae*? Samo nekoliko natpisa u čitavom rimskom svijetu nosi znakove brisanja uspomene na Dioklecijana. To je po svojoj prilici bila

²⁴ To govori i sam, *Lactant. Pers.* 42, 1-2 = *Laktancije* 2005: 104-107. O takvim tetrahijским prikazima: L' Orange 1984: tab. 4, 5, 6, 7, 9; Baratte 1995: 66-76, sl. 15-16; Arslan 1998: sl. 18, 19; Laubscher 2000: 206-252, sl. 1-21; Boschung 2006: 349-379. Usp. također i biste unutar falera na pilastrima iz Gamzigrada, Srejić 1994: 143-152, sl. 1-8.

²⁵ *Lactant. Pers.* 48 = *Laktancije* 2005: 118-123; *Euseb. Hist. Eccl.* 10, 5, 2-14.



Sl. 19. Fragment miljokaza iz okolice Salone, Muzej Grada kaštela (foto N. Cambi)

Fig. 19. Fragment of the milestone from Salona's surroundings, Kaštela City Museum (photo N. Cambi)

posljedica kršćanskih progona jer su kršćani postajali sve utjecajni u državi. U Saloni je zasada poznat samo jedan natpis s njegovim imenom, također bez damnacije (*CIL* III 8108). To je trup stupića za koji je teško kazati kakvu je imao funkciju.²⁶ Na miljokazima iz Dalmacije nije radirano Dioklecijanovo ime (Sl. 19).²⁷ Zanimljiv je u tome pogledu i natpis iz doba prve tetrarhije iz Donjih Butoraka blizu Kladova na Dunavu (Srbija), na kojem se navode sva četiri vladara prve tetrarhije.²⁸ Samo je Maksimijanovo ime otučeno. Tri ostala su nedirnuta. Očito je da se radiranje dogodilo poslije Maksimijanove smrti godine 310. Dioklecijanovo i Galerijevo ime i dalje je bilo istaknuto.

Dioklecijan je bio pokopan u Aspalatu, u svome mauzoleju u porfirnom sarkofagu od kojega su se očuvali fragmenti.²⁹ O tome svjedoči jedan pasus veoma značajnog rimskog povjesničara Amijana Marcelina (*Amm. Marc.* XVI, 8, 3-7) koji spominje osudu zbog skrnavljenja carskoga groba, znači zbog zločina *laesae maiestatis* godine 356. To jasno govori o dugom poštovanju Dioklecijanova carskog dostojanstva.³⁰ Tek pri kristijanizaciji mauzoleja sarkofag je namjerno uništen i izbačen iz zgrade, što se naprosto nije moglo dogoditi prije Teodozija.³¹

²⁶ Sigurno nije postament malog kipa kako navodi Bulić 1915: 201.

²⁷ Usp. Liebl, Wilberg 1908: 74-75, br. 17; primjerak u Kaštelanskom muzeju je iz okolice Salone.

²⁸ Mirković 2007: 88, sl. 81.

²⁹ Fragmenti su u Arheološkom muzeju u Splitu (Bulić, Karaman 1927: 90. bilj. 33; Kähler 1974: 800-810; Marin 2005-2006: 499-526) gdje se u koordinaciji Z. Buljević izrađuje virtualna rekonstrukcija sarkofaga.

³⁰ Konstantin nije nikad Dioklecijanu oduzeo štovanje njegova carskog dostojanstva. Prije rata s Licinijem izražava se uvijek s respektom. Tek poslije govori s nešto manje uvažavanja ("dostojan žaljenja"). Usp. Schlange-Schöningen 2004: 172-192.

³¹ Rapanić (2007: 70) uništenje sarkofaga stavlja prerano (odmah u Konstantinovo doba). Proces uvođenja kršćanstva bio je dosta spor. Tek je Teodozije kršćanstvo postavio kao službenu religiju (Serapej u brzo i snažno kristijaniziranoj Aleksandriji nije porušen prije 391. godine).

Kratice

<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , ed. Theodor Mommsen et al., Berolini: Academia Borussica, 1863-
<i>ILS</i>	H. Dessau, <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> I-III, Berlin, 1892-1916.
<i>VAHD</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i> , Split

Bibliografija

- Arslan 1998 E. Arslan: "Osservazioni sul ritratto monetale romano in epoca tetrarchica", *Antichità Altoadriatiche* XLIV (1998): 179-212.
- Babić 2004 I. Babić: "Egipatski utjecaji u Dioklecijanovoj palači", *VAHD* 96 (2004): 719-739.
- Baratte 1995 F. Baratte: "Observations sur le portrait romain à l' époque tétrarchicque", *Antiquité tardive* 3 (1995): 65-76.
- Boschung 2006 D. Boschung: *Die Tetrarchie als Botschaft der Bildmedien. Zur Visualisierung eines Herrschaftssystem, Die Tetrarchie. Ein neues Regierungssystem und seine mediale Präsentation*, Wiesbaden, 2006.
- Bratož 2004a R. Bratož: "Die diokletianische Christenverfolgung in den Donau- und Balkanprovinzen" u: *Diokletian und die Tetrarchie* 2004: 115-140.
- Bratož 2004b R. Bratož: "Verzeichnis der Opfer der Christenverfolgungen in den Donau- und Balkanprovinzen" u: *Diokletian und die Tetrarchie* 2004: 209-252.
- Bulić 1915 F. Bulić: "Car Dioklecijan. Njegovo ime, njegova domovina i mjesto, gdje se je rodio; kada, gdje i kako je umro" u: F. Bulić, *Izabrani spisi*, ur. N. Cambi, Književni krug, Split, 1984.
- Bulić, Karaman 1927 F. Bulić, Lj. Karaman: *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Matica hrvatska, Zagreb, 1927.
- Cambi 1963-65 N. Cambi, "Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina u antičkoj provinciji Dalmaciji", *VAHD* LXVII-LXV (1963-65): 55-71.
- Cambi 1995 N. Cambi: "On the Dedication of the Prostyle Temple within Diocletian's Palace", u *Orbis Romanus Christianusque. Travaux sur l' Antiquité Tardive autour les recherches de Noël Duval*, Paris, 1995: 253-263.
- Cambi 1998 N. Cambi: "Posveta prostilnog hrama u Dioklecijanovoj Palači", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 37 (24) (1998): 27-39.
- Cambi 2004 N. Cambi, "Dioklecijanova žena Prisca i kćerka Valeria", *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 489, Razred za društvene znanosti knjiga 42 (2004): 1-18.
- Cambi 2005 N. Cambi: *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Književni krug, Split, 2005.
- Cambi 2009 N. Cambi: "Skribonijanova pobuna protiv Klaudija u Dalmaciji godine 42.", *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* IXVII. Društvene znanosti (2009): 63-79.
- Corcoran 2000 S. Corcoran: *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government AD 284-324*, (rev. ed.), Clarendon press, Oxford, 2000.
- Demandt 2007 A. Demandt: *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diokletian bis Justinian 284-565 n. Chr.*, Beck, München, 2007.

- Dignas, Winter B. Dignas, E. Winter: *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Die Tetrarchie* 2006 *Die Tetrarchie. Ein neues Regierungssystem und seine mediale Präsentation*, ed. D. Boschung, W. Reck, Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 2006.
- Diokletian und die Tetrarchie* 2004 *Diokletian und die Tetrarchie. Aspekte einer Zeitenwende*, ed. W. Brandes, A. Demandt, H. Leppin, P. von Mellendorff, De Gruyter, Berlin – New York, 2004.
- Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača* 2009 *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova Palača. O 1700. obljetnici postojanja*, Zbornik radova međunarodnog simpozija, Split, 18-22. rujna 2005, ur N. Cambi, J. Belamarić, T. Marasović, Split, 2009.
- Hebrard, Zeiller 1912 E. Hebrard, J. Zeiller: *Les Palais de Diocletien*, Ch. Massin, Paris 1912.
- Kähler 1974 H. Kähler: “Domkirche”, *Mélanges Mansel II* (1974): 800-810.
- Kemkes, Sarge 2009 M. Kemkes, C. Sarge: *Gesichter der Macht. Kaisebilder in Rom und am Limes*, Theiss Verlag, Stuttgart, 2009.
- Kienast 1996 D. Kienast: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1996.
- Kolb 1987 F. Kolb: *Diokletian und die Erste Tetrarchie. Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?*, De Gruyter, Berlin – New York, 1987: 139-143.
- Kolb 1995 F. Kolb: “Chronologie und Ideologie der Tetrarchie”, *Antiquité Tardive* 3, 2 (1995): 21-31.
- Kolb 2001 F. Kolb: *Herrscherideologie in der Spätantike*, Akademie Verlag, Berlin, 2001.
- Kuhoff 2001 W. Kuhoff: *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284-313 n. Chr.)*, Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2001.
- Kuhoff 2001a W. Kuhoff: “Zwei Altersresidenzen römischer Kaiser: Aspalathos und Romuliana”, *Humanitas – Beiträge zur antiken Kulturgeschichte. Festschrift für Gunther Gottlieb*, München 2001: 149-165.
- Kuhoff 2007 W. Kuhoff: *Tetrarchen und Residenzen, Konstantin der Grosse*, Ausstellungskatalog, Mainz, 2007: 51-57.
- Laktancije* 2005 *O smrtima progonitelja/Lucije Cecilije Firmijan Laktancije*, proslav i predgovor N. Cambi, prijevod N. Cambi i B. Lučin, Književni krug, Split, 2005.
- Laubscher 2000 H. P. Laubscher: “Beobachtungen zu tetrarchischen Kaiserbildnisse aus Porphyry”, *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts* 114 (2000): 206-252.
- Liebl, Wilberg 1908 H. Liebl, W. Wilberg: “Ausgrabungen in Asseria”, *Jahreshefte des Österr. Archäologischen Institutes* XI (1908): 74-75, br. 1.
- L' Orange 1984 H. P. L' Orange unter Mithilfe von Reingart Unger: *Das Spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr.*, Mann, Berlin, 1984.
- Marasović 1969 J. i T. Marasović: *The Diocletians Palace*, Zora, Zagreb, 1969.
- Marasović-Alujević 1984 M. Marasović-Alujević: “Prokulijanov govor u splitskoj općini 1558. i njegovo značenje za kulturno povijesna i filološka istraživanja”, *Kulturna baština* 15 (1984): 96-101.
- Marin 2005-2006 E. Marin: “La tomba di Diocleziano”, *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* LXXVIII (2005-2006): 499-526.

- Mayer 2002 E. Mayer: *Rom ist dort, wo Kaiser ist. Untersuchungen zu den Staatsdenkmälern des dezentralisierten Reiches von Diocletian bis zu Theodosius II*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2002.
- McNally 1971 Sh. McNally: "The Frieze of the Mausoleum at Split", u *Studies Presented to George M. A. Hanfmann*, Mainz (1971): 101-112.
- McNally 1996 Sh. McNally: *The Architectural Decoration of Diocletian's Palace: Ornament in Context* (BAR International Series 639), Tempus Reparatum, Oxford, 1996.
- Mirković 2007 M. Mirković: "Moesia Superior. Eine Provinz an der mittleren Donau", Verlag Phillip Von Zabern, Mainz, 2007.
- Mirnik 1977 I. Mirnik, "On Some Architectural Fragments from Diocletian's Palace in Split", *Archaeologia Jugoslavica* XVIII (1977): 52, 11, 13.
- Neuser 1982 K. Neuser: *Anemoi. Studie zur Darstellung der Winde und Windgottheiten in der Antike*, G. Bretschneider, Roma, 1982.
- Niemann 1910 G. Niemann: *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien, 1910.
- Rapanić 2007 Ž. Rapanić, *Od carske palače do Srednjovjekovne komune*, Književni krug, Split 2007.
- Roman Imperial Towns* 1993 *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, ed. D. Srejić, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 1993.
- Schlange-Schöningen 2004 H. Schlange-Schöningen, *Felix Augustus oder αυτοκράτωρ δέιλαιος, u: Diokletian und die Tetrarchie* 2004: 172-192.
- Srejić 1994 D. Srejić: "The Representations of Tetrarchs in Romuliana", *Antiquité Tardive* 2, (1994): 143-152.
- Srejić 1995 D. Srejić: *Diva Romula, Divus Galerius, The Age of Tetrarchs*, A Symposium Held from the 4th to the 9th October 1993, Belgrade, 1995: 294-311.
- Suić 1987 M. Suić: "Prilog toponomastici otoka Brača (Škrip – Splitska – *Urbs Bra-ciensis*)", *Brački zbornik* 15 (1987): 189-201.
- Vasić 1995 Ć. Vasić: "Chronological Relations of Palace and Fortification System of Gamzigrad", *The Age of Tetrarchs*, A Symposium Held from the 4th to the 9th October 1993, Sasa, Belgrade, 1995: 312-323.
- Verzár Bass 2008 M. Verzár Bass: "Ancora su Acheloos nei programmi edilizi ufficiali: dalla Gallia all' area balcanica", *Atti della Società istriana di archeologi e storia patria CVII della Raccolta (LVI della Nuova Serie)*, Trieste, 2008: 9-31.
- Verzár Bass 2009 M. Verzár Bass: "Riflessioni sulle mensole figurate del Palazzo di Diocleziano a Spalato, con particolare attenzione alla figura di Acheloos", u: *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača* 2009: 163-180.
- Wrede 1981 H. Wrede: "Eine Tetrarchische Gigantomahie in Split", *Jahrbuch für Antike und Christianity* 24 (1981): 66-68.
- Živić 2006 M. Živić: *Felix Romuliana, 50 godina odgonetavanja*, Zaječar 2003, *Felix Romuliana/50 Years of Archaeological Excavations*, Papers from the International Conference, 50 godina odgonetavanja, Zaječar 27th – 29th October 2003., Belgrade, 2006.
- Živkov 2009 S. Živkov, "Varia Diocletiana", u: *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača* 2009: 501-527.

Some Notes on Tetrarchic Religious Politics

Summary

Jupiter and Hercules were divine protectors of all augusti and caesares as revealed by Aurelius Vicor's phrase: *veterrimae religiones castissime curatae*. Lactantius described the ceremony of the succession to the throne which took place in Nicomedia on May 1st 305. The stage of this event was on the hill with the column topped by a Jupiter's statue. The rise of Galerius to caesar in 293 occurred on the same site. Lactantius reports that Constantius had already been in Mediolanum for that occasion and that Galerius suggested Diocletian to send Severus to Maximian. The ceremony must have been identical and chronologically coordinated to that in Nicomedia, that is, on an unknown site consecrated to Hercules, the protector of the western part of the tetrarchic house in Mediolanum. Such solemn ceremonies ceased to be performed by 308, although Constantius died soon and Constantine was hailed augustus by soldiers in Britain, while Severus was forced to commit suicide in Ravenna after being defeated by Maxentius. Religious support of Jupiter and Hercules was clearly shown on two issues of coins: the first minted by Diocletian in 288 with the legend *Iovi Conservatori Aug(usti)* (Fig. 1), and the second by Maximian in 286 with legend: *Virtus Augustorum* (Fig. 2).

The altar erected by tetrarchs in Carnuntum during the conference which started on November 11th 308. (Fig. 3) demonstrates the popularity of Mithras cult during tetrarchy. The altar inscription runs as follows: *D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae) / fautori imperii sui / Iovii et Hercullii / religiosissimi / Augusti et Caesares / sacrarium / restituerunt*. Regardless of the Carnuntum altar the tetrarchs of the third tetrarchy were not under Mithras' protection but still under Jupiter's (Galerius and Maximin Daja) and Hercules' (Licinius and Constantine). Diocletian's successful mission in Carnuntum and change of power had to be accompanied by similar ceremonies and sacrifices to divine protectors as in Nicomedia. The reconstruction of Mithras' sanctuary by tetrarchs must not be considered as ceremony but as munificence to the host town at the end of the conference (November 18th 308).

Decorative elements of Diocletian's Palace in Split clearly reveal Diocletian's religious orientation. In the first place there are various images depicted on the architrave above the entrance of the Temple (to the west of the Peristyle). The architrave consoles show a series of busts of gods and maskeron (Fig. 4). These are from left to right: Victory, two foliate maskeron, two Gigants, then Sol, Heracles, Jupiter's eagle, a bust of an aged god and finally another Victory. A console with Jupiter's bust in the middle of the architrave is missing. It had been probably cut off during the construction of the temple.

Consoles and ceiling coffers found around the Mausoleum were decorated by several heads of gods and goddess (Serapis, Cybele, Jupiter, and numerous comic or tragic theatre masks (Figs 8-10, 16, 17). There are also three more very important images of gods (a tondo depicting Jupiter, fig. 9, a head of Triton, Fig. 10, and a female theatre tragic mask, Fig. 11).

A plaque with the horned head with short beard and horns is kept in the Archaeological Museum in Split (Fig. 12). It stilistically also belongs to Mausoleum portico coffered ceiling. The figure is very significant since it depicts either Pan of Illyrian Silvanus (not Italian one). Since these decorative elements were cut by local stonecutters, very probably the Silvanus' iconography was taken from the repertory of Illyrian cult heritage which could

perfectly suit the emperor of Dalmatian origin. Illyrian Sylvanus was a local divinity from the Jupiter's circle as testified by a Salonitan inscription (Fig. 13).

The consoles above the northern entrance to the Diocletian's palace (outer side) show the image of Achelous (fig. 14) which was accepted in the imperial iconography (river gods symbolized the welfare of the state) long ago. It appeared also in Dalmatian towns as early as the 1st century and lasted until Diocletian. There is another console with the bull protome. Two tetrarchic double face herms from Salona depicting the emperor's bust and Achelous also show welfare of the state (Fig. 15).

Other consoles on the fragments of architraves around the Mausoleum were decorated by theatre masks and also by the heads of divinities. They do not seem to have any coherent iconographic programme (Figs. 16, 17).

A bust of a beardless man with wings in the wreath supported by erotes on the northern side of the Mausoleum frieze is depicted. This head unanimously was identified as Hermes Psychopompos (Fig. 18). However, wings on the forehead only rarely appeared on images of Roman Mercury or Greek Hermes. Such position of the wings is characteristic of the gods and personifications of winds which also belonged to the sepulchral imagery.

All this iconography must have belonged to the old religions (*veterrimae religiones*), such as those of Jupiter, Juno, Minerva, Mars, Sol, Heracles, Pan – Silvanus, Mithras, Isis circle). Judaism and Christianity were excluded.

Diocletian is generally considered to be cruel persecutor of Christianity. This fact is linked with the political and religious context. The persecution of Christians occurred later than the persecution of Manichaeans (either 297/8 or 302). Romans suffered from irrational fear, that, because of foreign cults, their own gods could abandon them, which was fostered by Roman priests. But the persecutions were even more prompted by the real fear of possible subversive actions of secret religious groups. So, loyalty towards the emperor had to be tested by public sacrifices. It was a long lasting practice (the same was advised to Pliny the Younger by Trajan). It is also noteworthy that the first purges were concentrated on the army. Soldiers, according the first edict, were obliged to offer sacrifice to the emperors and the state. Those who refused to obey such a regulation had to be dismissed from the military service. The persecutions were later spread to all population in the empire. But emperors soon realized that persecutions were useless. According to Lactantius, Galerius, who was a fervent advocate of the persecutions, realized that the bloodshed could not stop the spread of Christianity. Thus, on April 30th 311. Galerius issued the Edict of tolerance. Galerius' edict placed Christianity among *religiones toleratae*. One of questions regarding persecutions was whether Diocletian's wife Prisca and their daughter Valeria were Christians. It is really true that Lactantius found many fine words for these women and had sympathetic feelings for their suffering. Bearing in mind Lactantius' fury against their husbands, this was a great compliment for both women. But, if they were Christians, they committed a great sin by offering sacrifice and they must have been characterized as *lapsae*. Therefore, Prisca could not be recognized as a saint. They sacrificed only to show an example to the others.

Very significant evidence of Diocletian's last years of political life is Constantine's and Licinius' invitation to the wedding of Constantine's sister Constantia to Licinius, which took part in January or February 313. in Mediolanum. Diocletian excused himself because of illness and old age (*Epit. de Caes.* 7). These emperors, who had only just passed enlarged new edict of religious tolerance (Edict of Milan), did not mind his pagan creed. The real

reason of their invitation to Diocletian was to confirm new political order as it was the case in Carnuntum in 308. This is the testimony of his authority and an evidence that the third tetrarchy still went on.

Does any historical source mention that after his death Diocletian was officially punished by *damnatio memoriae*? Only a few inscriptions from the Roman world bear the traces of *damnatio*. On the other had only one inscription bearing Diocletian's name from Salona has been preserved so far. It has not been chiselled off. Diocletian's name was not chiselled of on Dalmatian milestones either, as for example on an unpublished fragment from the vicinity of Bijači in Kaštela City Museum (Fig. 19).

Diocletian was buried in a porphyri sarcophagus in the Split Mausoleum. Ammianus Macellinus (XVI, 8, 3-7) mentioned his grave and the violation of its *velamen purpureum* in 356, which was considered as crimen *laesae maiestatis*. It was only when Christianity prevailed, in the period of Theodosius, that his sarcophagus was destroyed and its fragments removed. At the same time the Mausoleum was turned into the Christian church.

SADRŽAJ

<i>Petar Selem</i> , Proslov	5
<i>Bruna Kuntić-Makvić</i> , Urednički predgovor	7
<i>Klara Buršić Matijašić</i> , Religija – religijski običaji u prapovijesti Istre . . .	11
<i>Jasmina Osterman</i> , Utjecaj pojave pisma na razvoj religijskih sustava ranih civilizacija	39
<i>Robert Matijašić</i> , Klasični kultovi, autohtona vjerovanja i romanizacija . .	61
<i>Ivan Knezović</i> , Topografija kultova u rimskome gradu – primjer Andautonije	71
<i>Inga Vilogorac Brčić</i> , Salonitanski sljedbenici Velike Majke	93
<i>Petar Selem</i> , Jupiter – Amon na sjevernom Jadranu	119
<i>Nenad Cambi</i> , Bilješke o tetrarhijskoj religijskoj politici.	133
<i>Hrvoje Gračanin</i> , Crkveni ustroj u kasnoantičkoj Panoniji.	155
<i>Vesna Lalošević</i> , Progonitelji kršćana u predaji Salonitansko-splitske crkve	171

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
FF-press

Za nakladnika
prof. dr. sc. Damir Boras

Tisak
Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Naklada
300 primjeraka